

تاریخچه و معماری ساختمان پژوهشگاه در پردیس نیاوران*

به منظور جلوگیری از قطع درختان باغ، دفتر مخصوص فرج دیبا در محلی جدا از مرکز فرهنگی که مکانی عمومی تلقی می‌شد، بنا شد. بدین ترتیب، در ضلع جنوبی باغ عزیزان، مرکز فرهنگی (فرهنگسرای نیاوران)، و در قسمت شمالی آن دفتر مخصوص فرج دیبا ساخته شد (دیبا، ۱۱۲).

دفتر مخصوص در قسمتی از باغ ۸۳۲۰ متری که ساختمانهای قدیمی در آن قرار داشت، بنا نهاده شد، از این رو، هیچ گونه آسیبی به درختان باغ وارد نمی‌آمد. کار ساخت بنا در ۱۳۴۹ ش آغاز شد. از ۳ قنات موجود در باغ یعنی قنات عزیزان، قنات ملا میرزا علی، و قنات ملک آباد، مظهر قنات اصلی به عنوان نمادی برای زندگی و حیات باغ با کاشی آبی مفروش حفظ شد، و آب دیگر قنات به درون استخرهای مرتبط با هم در محوطه فرنگسرا سازی شد. کامران دیبا طراح و معمار این مجموعه، با استفاده از ستونهای سنگی یکپارچه در حیاط، و با تأکید بر هماهنگی رنگهای به کار رفته با یکدیگر، هنر اصیل ایرانی را به نمایش گذاشت؛ ترکیب رنگهای زرد و سفید در بتن در کنار سنگ مرمر سبز و زرد نیمه شفاف به کار رفته در دیوارها، نمایی زیبا و در عین حال همگون با محیط باغ را پدید آورد (همو، ۱۱۸؛ ستوده، ۱۳۵۲).

ساختمان اصلی دفتر مخصوص ۳۰۰۰ مترمربع مساحت دارد. این بنا از خارج، نمایی سه طبقه دارد، اما از داخل از ۶ نیم طبقه که سه به سه یکدیگر را در برگرفته‌اند، شکل گرفته است. ورودی ساختمان دارای یک هال مرکزی است که روشنایی آن به طور غیرمستقیم از سقف تأمین می‌شود و طبقه همکف دارای دو هال مرکزی متصل به هم و به شکل L است. دفاتر که به شکل باز طراحی شده‌اند، با پارتیشنهایی از یکدیگر جدا می‌شوند؛ همچنین برای این منظور، نیم طبقه‌هایی جدا از یکدیگر که در محل پله‌ها آنها را به هم می‌رسانند، طراحی شده است. این طرح، فضای بصری قابل لمسی را بلافاصله پس از ورود به فضای باز دفاتر پدید می‌آورد (دیبا، ۱۲۴). پله‌هایی که به نیم طبقه‌های L شکل متصل می‌شوند، به شکل باز هستند و توجه را به سوی باغ معطوف

ساختمان پژوهشگاه دانش‌های بنیادی در پردیس نیاوران در باغی موسوم به باغ عزیزان در شرق حصار بوعلى قرار دارد. این باغ در دوره قاجار متعلق به عزیزان خواجه بوده است (ستوده، ۱۳۵۲؛ مهر پارسا، ۹)، عزیزان خواجه سفیدپوستی بود که ناصرالدین شاه او را به امین‌السلطان صدراعظم خود بخشید و این شخص در نزد امین‌السلطان جایگاهی خاص یافت و بر اثر آن، صاحب ثروت و املاک بسیاری شد که منطقه‌ای موسوم به چهارراه عزیزان در خیابان حافظ، مدرسهٔ خیریهٔ متین در خیابان سرهنگ سخایی و همچنین باغ مذکور از آن جمله‌اند (بامداد، ۲۲۳، ۲۲۵؛ تحقیقات...). بعد‌ها وصیت‌نامه‌ای از عزیزان پیدا شد که سند آن در دوره احمد شاه قاجار تنظیم گردیده بود؛ به موجب این وصیت‌نامه، شاه وقت وارث عزیزان معرفی شده بود (بامداد، ۳۲۶، ۲). از این رو، در دوره پهلوی اول کلیه املاکی که پیش از آن متعلق به عزیزان بود، در زمرة املاک رضاخان درآمد و در دوره پهلوی دوم، وقف‌نامهٔ کتبی‌ای برای رقبات او تنظیم شد. به موجب وصیت‌نامه عزیزان، این باغ، با غای خالصه دولتی محسوب می‌شد، اما ساختمانی در آن وجود داشت که در دوره پهلوی دوم، دکتر محمد یزدی آن را خریداری، و در آن بیمارستان مسلولان را بنا کرد. با وجود مخالفت اهالی روستای حصار بوعلى در آن زمان، این بیمارستان حدود ۱۵ سال به فعالیت خود ادامه داد، تا آنکه محمدرضا شاه پهلوی، کاخ نیاوران را محل سکونت خود قرار داد، و فوج دیبا نیز این باغ را برای تأسیس دفتر خود انتخاب کرد. او همچنین املاک دیگری را در ضلع غربی باغ همچون باغ بزرگ دکتر کاسمی، خریداری کرد و به این مجموعه افزود (ستوده، ۱۳۵۶؛ تحقیقات).

در ابتدا ساخت مجموعه‌ای با هدف حفظ و نگهداری ۲۲ مرکز و سازمان علمی، خیریه‌ای، آموزشی، و فرهنگی در دستور کار قرار داشت، اما سرانجام

* برگرفته (با اندکی جح و تعديل) از: هما عطایی، «دفتر مخصوص فرج دیبا»، دانشنامهٔ تهران بزرگ، جلد دوم: شمیرانات (۲)، زیرنظر کاظم موسوی بجنوردی، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران: ۱۳۹۳، ص ۲۰۰-۱۹۸.

کار ساخت بنای دفتر مخصوص در ۱۳۵۶ ش پایان یافت (دیبا، همانجا). اما به سبب وقوع انقلاب اسلامی، فوج دیبا عملاً نتوانست از آن استفاده کند. این باغ و کلیه مستغلات آن، که به مدت چند سال در تصرف اداره بیوتابت پهلوی بود، پس از انقلاب اسلامی به اداره اوقاف استان تهران واگذار شد و در کنار دیگر املاک عزیزخان زیر نظر «موقفه هنرستان متین» قرار گرفت و در آمد حاصل از اجاره‌های آن نیز صرف هزینه دانش آموzan مدرسهٔ خیریهٔ متین شد.

این مکان در نخستین سالهای پس از انقلاب اسلامی در اختیار مؤسسهٔ مطالعات و تحقیقات فرهنگی که بعداً به پژوهشگاه علوم انسانی تغییر نام داد، قرار داشت. در ۱۳۶۴ ش بخشی از کتابخانهٔ ملی با موافقت این مؤسسه، به این مکان منتقل یافت. همچنین مؤسسهٔ مطالعات و تحقیقات فرهنگی در ۱۳۶۸ ش به مرکز تازه‌تأسیس تحقیقات فیزیک نظری و ریاضیات اجازه داد که در بخش کوچکی از دفتر مخصوص مستقر شود. سرانجام پس از چند سال، مؤسسهٔ مطالعات و تحقیقات فرهنگی این مکان را ترک کرد و با اتمام بنای اصلی کتابخانهٔ ملی در ۱۳۸۳ ش، تمامی بخش‌های آن به آنجا منتقل شد و دفتر مخصوص فوج دیبا به طور کلی در اختیار مرکز تحقیقات فیزیک نظری و ریاضیات (پژوهشگاه دانش‌های بنیادی فعلی) قرار گرفت. مرکز تحقیقات فیزیک نظری و ریاضیات پس از استقرار در این مکان، ضمن حفظ هویت معماری، تغییراتی جزئی در معماری داخلی آن پدید آورد.

مأخذ: احمدی، علی (معاون موقوفهٔ متین)، مصاحبه با مؤلف، ۹، ۲۰: انوار عبدالله (تهران‌شناس)، مصاحبه با مؤلف؛ بامداد، مهدی، شرح حال رجال ایران، تهران، ۱۳۴۷ ش؛ تحقیقات میدانی مؤلف؛ تناولی، پرویز (مجسمه‌ساز شهر ایرانی)، مصاحبه با مؤلف؛ ستوده، منوچهر غرافیان تاریخی شمیران، تهران، ۱۳۷۱ ش؛ شافعی، بیژن (مهندس معمار)، مصاحبه با مؤلف؛ صفویان، کوروش (معاون مالی پژوهشگاه دانش‌های بنیادی)، مصاحبه با مؤلف؛ مهرپارسا، روح الله، «گزارش»، ایران، تهران، ۱۳۸۶ ش، شم؛ نیز: Diba, K., *Buildings and Projects*, Germany, 1981.

می‌سازند. این پله‌های مرمرین به قسمت‌های مختلف ساختمان هدایت می‌شوند؛ جداسازی به ویژه در قسمت بام، و به وسیلهٔ یک نیم‌طبقهٔ صورت می‌گیرد. وجود آینه بر روی پاره‌یشهای دفاتر و به دنبال آن، انکاس نور و تصاویر مختلف، سبب ایجاد حس بصری خاصی در بیننده می‌شود (همانجا).

به طور کلی، در طراحی دفتر مخصوص تأکید زیادی بر قرینه‌سازی در نمای خارجی و داخلی ساختمان صورت گرفته است. کامران دیبا به جای کنسول، از سایبان به عنوان عنصری از معماری ایرانی استفاده کرده است (شافعی).

از زون بر معماری قابل توجه دفتر مخصوص فوج دیبا، می‌توان به دو اثر از دو مجسمه‌ساز مشهور ایران و جهان در این بنا اشاره کرد. نخستین اثر، مجسمه‌ای از پرویز تناولی با عنوان «یادمانی برای سهروردی» است که در مدخل ورودی دفتر نصب شده است. این مجسمه از جنس برنز و در ابعاد $185 \times 40 \times 88$ سانتی‌متر ساخته شده است. این اثر مفهومی که تا حدودی به شیوه آبستره دومتیک (Dometic) گرایش دارد، از نخستین یادمانهای است که به پیشنهاد فوج دیبا در ایران ساخته شده است.

این اثر به سفارش دفتر مخصوص برای نصب در پارک جمشیدیه، و اثر مشابه آن برای نصب در سهرورد زنجان ساخته شد. در ۱۳۵۶ ش کار ساخت این مجسمه به پایان رسید، اما نصب آن با وقوع انقلاب اسلامی و بسته شدن بوسنان جمشیدیه به تعویق افتاد، تا آنکه در ۱۳۵۸ ش در مکان فعلی نصب شد (تناولی).

مجسمهٔ دیگر اثر کارل اشلامینگر (K. Schlamming)، مجسمه‌ساز آلمانی است که در مرکز هال نصب شده است. طرح این مجسمهٔ برنزی براساس مشاوری است که به مثلهای متساوی‌الاضلاع تجزیه شده است و به گونه‌ای بدون افزودن قطعه‌ای به مشاور یا برداشتن قطعه‌ای از آن، تنها با حرکت دادن اجزاء مشاور، می‌توان ساختارهای انتزاعی متعددی به دست آورد. این مجسمه در ۱۳۵۵ ش ساخته شد و پس از انقلاب اسلامی در مکان فعلی نصب گردید.

روی جلد

سردر ورودی پژوهشگاه در پردیس نیاوران که ساخت آن مقارن با بیست و پنجمین سالگرد تأسیس پژوهشگاه دانش‌های بنیادی به پایان رسید. در طراحی این سازه سعی شده فرم و مصالح آن هماهنگ با ساختمان اصلی پژوهشگاه در این پردیس باشد. بنای سردر از دو بخش قاب‌های بتی و ساختمان نگهبانی تشکیل شده است. مصالح مورد استفاده در این بنا شامل بتن نمایان زردرنگ با نقش گره‌های چوبی قالب روی آن و در پوش فلزی با رنگ قهوه‌ای است. قاب‌های بتنی سردر با چرخشی نسبت به محور فضای مناسبی را برای توقف خودروها فراهم می‌آورد. در ساختمان نگهبانی نیز بتن نمایان زردرنگ و پنجره‌های بزرگ شیشه‌ای دودی به کار رفته است. برای کفساژی از سنگ دهید به رنگ‌های زرد لیمویی و قهوه‌ای و هماهنگ با رنگ بتنی سردر استفاده شده است. خط‌نبشته قاب سردر به صورت فرونشسته در بتن و با کاشی معرق فیروزه‌ای و خط‌نبشته روی دیوار بتنی مجاور سردر با استفاده از ورق مسی اجرا شده است.

طرح این سازه، شرکت مهندسان مشاور ارگ بهم کرمان، اجرا کننده آن شرکت آرمه‌سازان عمران، و خطاط نوشتہ‌ها مسعود رحیم‌زاده است.